

Boerderijen in het westelijk (veen-)weidegebied

Naast de bebouwde woonkernen van Vleuten, De Meern, Haarzuilens en Harmelen, die met hun kleinschalige bebouwing een duidelijk landelijk karakter geven aan het westelijk (veen-)weidegebied, wordt het werkelijke beeld van dit gebied bepaald door de landelijke cultuur in de vorm van een groot aantal boerderijen (met bak- of zomerhuizen, boenhokken, hekwerken en prieeltjes), tuinderswoningen, arbeiderswoningen, schoorstenen van (voormalige) tuindersbedrijven, gemalen, hekwerken enz. Al deze objecten bepalen in hoge mate het architectonisch karakter van het gebied.

De eerste wetenschappelijke belangstelling voor het platteland in het algemeen en voor de boerderij in het bijzonder ontstond in de jaren rond 1800. Onder invloed van de Verlichting kwam de landbouw en dus de boerderij als bedrijfsgebouw en woning als onderwerp van studie aan de orde. Het was met name J. Goldberg, Agent (=minister) der Nationale Oeconomie van de Bataafse Republiek, die tesamen met zijn Directeur-Generaal Jan Kops, een algemeen onderzoek instelde naar de stand van zaken op agrarisch gebied. Als basis voor dit onderzoek stelde hij een uitvoerige vragenlijst op en zond deze via de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan diverse informanten. In 1801 werd in de provincie Utrecht een twaalfstal personen benaderd, waaronder twee uit het westelijk (veen-)weidegebied. Eén van die twee ingevulde vragenlijsten werd onlangs via de Boerderijenstichting Utrecht teruggevonden. Binnenkort zal hierover een artikel verschijnen in *Historia Agriculturae* van de hand van G.J.M. van Rooy en J. Bieleman. Van deze gegevens is ook in dit artikel gebruik gemaakt. De aanhef van het onderzoek uit 1801 luidt als volgt: "Waarde landgenoten! Wij twijfelen geen ogenblik, of ieder Nederlander, die belang in de welvaart van zijn Vaderland stelt, zal gaarne enigen tijd en moeite willen besteden, om mede te werken tot herstel van het vervallene, en, door de mededeling zijner kundigheden, het bewind van deze republiek in staat willen stellen, om vooral den landbouw, een der zenuwen van onzen staat, meer en meer in ons vaderland te doen bloeien. Ten dien einde zenden wij u deze vragen van den Agent der Nationale Oeconomie, met vriendelijk verzoek, om diegene zelve, welke door u of iemand uwer bekenden zullen beantwoord kunnen worden, aan een der ondergetekenden voor den laatsten van Mei 1801

beantwoord terug te zenden. (...). Uwe heilwensenden medeburgers, Corn. Will. Westerbaan, bij de Jakobiebrug, en Hubertus Jongeneel, buiten de Waardpoort te Utrecht".

Het vragenformulier voor het westelijk (veen-)weidegebied werd ingevuld door J.J. van Ewijk, koster en later tevens locosecretaris van Vleuten. Na dit onderzoek was het architect C.H. Peters, die in 1872 een overzicht van de landelijke cultuur maakte en een globale indeling in provinciale typen opstelde. In 1932 verscheen het verslag van een onderzoek naar *Het Boerenhuis in Nederland* door K. Uilkema, in 1957 gevolgd door *De ontwikkeling van de boerderijvormen in Nederland* door R.C. Hekker, waaruit voor dit artikel veel informatie is geput. Want om de waardevolle bebouwing in het westelijk (veen-)weidegebied te kunnen beoordelen en zoals die ook beschreven is in het Monumenten Inventarisatie Project van de provincie Utrecht, zal toch enig inzicht moeten bestaan over de ontwikkeling van de landelijke cultuur in het algemeen.

Het veenlandschap dat hier aanwezig was, leende zich slecht voor bewoning. De eerste sporen van bewoning dateren van voor de komst van de Romeinen, met name uit de tweede en eerste eeuw voor Christus. Vooral de stroomruggen waren wel voor bewoning geschikt, met name de oeverwallen van de (Oude) Rijn en de stroomrug van de toen al verlande Heldammerstroom. De nederzettingen uit deze periode waren klein en bestonden slechts uit enkele boerderijen. Men leefde behalve van jacht en visserij voornamelijk van landbouw en veeteelt, waarvoor in de directe omgeving van de nederzetting land werd ontgonnen. De boerderijen werden geheel gebouwd van materialen, die in de directe omgeving voorhan-

den waren. Hout voor het geraamte, twijgen waarmee de wanden werden gevlochten, klei om deze wanden dicht te maken en stro of riet voor op het dak. Het waren vrij grote gebouwen, waarvan het oppervlak tot 7 x 20 m. kon bedragen. Van binnen waren zij onderverdeeld in een vrij klein woongedeelte, waarin zich een stookplaats bevond onder een opening in het dak en een veel groter stalgedeelte voor het vee. De archeologische vondsten die uit deze periode stammen zijn bij De Meern gedaan ten zuiden van de Alendorperweg en ten oosten van 't Zand bij de Johanniterweg, waar bewoningssporen zijn gevonden uit de Late IJzertijd (200 - 50 v. Chr.) en de Romeinse tijd (47 v. Chr. - 400).

De Romeinen kozen in 47 de Oude en Kromme Rijn als noordgrens en trokken zich terug op de zuidelijke oevers. Langs de rivier werden verschillende castella aangelegd. Uit deze periode is in De Meern een bodemvondst bekend, namelijk op de Hoge Woerd. Het castellum was een kleine vesting.

Rond 330 trokken de Romeinen, onder druk van de invallende Friezen en Franken zich terug. Tegelijkertijd steeg de zeespiegel (transgressie) waardoor de waterhuishouding van het gebied verslechterde, met als gevolg dat permanente bewoning tussen 400 en 900 niet meer mogelijk was.

Na de transgressie werden de oeverwallen in het gebied bewoond door zowel Friezen als Franken, die deze als landbouwgronden bewerkten. Op bredere oeverwallen, zoals het gedeelte wat tegenwoordig het Oude Land wordt genoemd, ontstonden door deze bewerking onregelmatige blokverkavelingen. Vanaf 689 kregen de Franken vaste voet in het gebied ten zuiden van de Oude Rijn. Ten noorden daarvan, in Nifterlake, behielden de Friezen tot 734 hun overicht.

In de elfde eeuw nam de bevolking toe, waardoor de behoefte aan nieuwe landbouwgronden groter werd. Door de ontwikkeling op technisch en organisatorisch gebied was men in staat het veenmoeras te ontginnen en te cultiveren. De eerste ontginningen vonden plaats vanaf de hogere delen in het landschap, de oeverwallen en zandopduikingen. Deze ontginningen gebeurden voornamelijk in opdracht van en werden geleid door de grondeigenaren: de keizer (van het Heilige Roomse Rijk, waartoe de Nederlanden toen behoorden) de Graven en de Bisschoppen van Utrecht, die landsheer waren over 't Sticht en die dit werk door derden lieten uitvoeren. Zij gaven het recht op ontginning aan een persoon, nadat een vaste koopsom was betaald of een periodieke betaling werd afgesproken. Ook bezaten de eigenaren het recht op tijszen of tienden, die betaald moesten worden. Dergelijke overeenkomsten werden cope genoemd. Plaatsnamen die eindigen op -cop, -kop of -koop verwijzen hiernaar. Zoals de polders Reyerscop,

Gerverscop, Heycop, Galecop en Papecop. In diezelfde periode veranderde ook de waterhuishouding van het gebied. De aanvoer van het water door de Kromme en Oude Rijn verminderde doordat op natuurlijke wijze de Lek meer water te verwerken kreeg. In 1122 werd de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd, waarmee deze rivier gereduceerd werd tot een kleine waterloop. Intussen gingen de ontginningen op steeds grotere schaal verder. Bij de ontginning van een cope ging men als volgt te werk. Vanaf de ontginningsbasis, meestal een natuurlijke of gegraven waterloop, werd een stelsel van evenwijdige sloten gegraven met een tussenruimte van 30 roeden (ongeveer 115 m.). De diepte van deze strookvormige kavels stond meestal vast, namelijk rond 1250 m. Boerderijen werden aan de kop van de kavels, langs de wetering of natuurlijke waterloop geplaatst, die tevens als waterweg dienst deed. Zo ontstond de karakteristieke lintbebouwing, zoals die aan de Gerverscop, Reyerscop, langs de Leidse Rijn en in mindere mate langs de Thematerweg en de Smalle Themaat nog kunnen herkennen.

Vanaf het einde der 14^e eeuw ontwaterde het ontgonnen gebied niet meer op natuurlijke wijze als gevolg van het inklinken van de bodem. Men was genoodzaakt molens te bouwen om het overtollige water uit de polders te pompen. Daarnaast zien we dat de brede kavels van 115 meter door nieuw gegraven kavelsloten in twee of drie delen opgedeeld werd. Op deze manier kon het land ook beter droog worden gehouden. Pas bij de invoering van de stoomgemalen in de tweede helft van de 19^e eeuw kon men de kavels weer breder maken. De ongeveer negen windmolens die nog op kaarten van rond 1850 in het gebied voorkomen, zijn thans alle verdwenen. Enkele daarvan zijn in de tweede helft van de 19^e eeuw vervangen door een stoomgemaal.

In de directe omgeving van de Oude Rijn liggen over het algemeen zeer onregelmatig verkavelde polders. In de polders Oudenrijn, Bijleveld, Haanwijk, Breeveld, Snel, Barwoutswaarder of Barreboswaarder, Middelland, Geestdorp, Gravesloot, Middelland, Velthuizen, Breudijk, Groot- en Klein-Houtdijk, Rietveld en De Bree en langs de Leidse Rijn, bevinden zich kavels met een regelmatige structuur.

Na voltooiing van de ontginningen direct langs de rivier, werd in enkele gevallen de ontginning vanaf de achterkade voortgezet, waardoor achter de ontginning Breudijk de ontginning Gerverscop tot stand kwam, achter Oudenrijn de ontginning Heicop en achter Bijleveld de ontginning Reijerscop. Zoals reeds hiervoor vermeld, wordt de oudste boerderijvorm (woon- en stalruimte) in ons land voor de eerste maal gevonden in de Late IJzertijd. De ontwikkeling en de verspreiding van de boerderij kan volgens Hekker als volgt in schema worden gezet:

1. Friese-huisontwikkeling:
 - Noordhollands type (stolp)
 - Fries-Gronings type (kop-hals-romp type)
 - Oltambtse type
 - Ameland/Terschelling type
2. Hallehuistypen:
 - Middenlangseeltypen
 - Staldeeltypen
 - Dwarsdeeltypen gemengde bedrijf
 - Stellingwerfse en Staphorstertypen
 - Gooise type
 - Overmase type
 - Maas- en Waaltypen
 - Voerdeeltypen
 - Grondtastypen weidebedrijven
 - Voergangtypen
3. Dwarshuistypen:
 - Zuid-Limburgs type
 - Noord-Limburgs-hoftype
 - Brabants/Noord-Limburgstype
4. Zeeuwse schuurgroep
5. Vlaamse schuurgroep.

Sinds het midden van de 19^e eeuw wordt de bouwtraditie enigszins losgelaten. Nieuwe ideeën werden niet altijd geïntegreerd; men wist ook niet goed hoe deze moesten worden ingepast. Dat gold ook in esthetisch opzicht, met weer gevolgen voor het totaal van de landelijke bebouwing. Oninteressante woonhuizen, ligboxstallen en silo's deden meer afbreuk dan goed aan het landschap.

Gelukkig is er in deze tijd een kentering waar te nemen, waarbij meer aandacht wordt besteed aan de harmonie met het landschap. Groepering, vorm, kleur en waarden krijgen meer belangstelling, al zijn de woonhuizen nog te veel uitingen van burgerlijkheid dan van burger- en boerentrots.

Hoewel ook eerder wel van de oude traditie werd afgeweken, gebeurde dat meestal zonder inbreuk te maken op de harmonie van het gebouwde. In dit gebied hebben, zoals eerder vermeld, sinds de Late IJ-zertijd boerderijen gestaan. Vanaf de 15e eeuw legden de boeren zich toe op de veeteelt. Het type boerderij bleef het hallehuis, oorspronkelijk van hout gebouwd. Het hallehuis zet zich voort in het langhuistype, waarvan de plattegrond gelijk is aan die van het hallehuis, waarbij het woonhuis en de schuur door een kap worden overdekt. Vanuit dit langhuistype ontwikkelden zich nieuwe boerderijtypen, met name in dit gebied, waar het economisch goed ging. Men breidde de boerderijen aan de voor- of achterzijde uit, waarbij het oorspronkelijke rechthoekige grondvlak ongewijzigd bleef. Wat echter ook vaak gebeurde was, dat men uitbreidingen maakte aan de zijgevel van het woongedeelte, waardoor een L-voor-

mige plattegrond ontstond: het zogenaamde krukhuistype. Wanneer ook aan de andere kant werd gebouwd ontstond een T-vormige plattegrond. Dit wordt hier het dwarshuistype genoemd. Deze laatste kregen vaak een geheel nieuwe voorgevel en de rijke boeren lieten soms een verdieping toevoegen, zoals is gebeurd aan de Utrechtsestraatweg 5 in Harmelen met de boerderij "Marienburg".

In het algemeen kan onderscheid worden gemaakt tussen de hoge-grond boerderijen en de lage-grond boerderijen. De boerderijen in het Vleutense zijn van oorsprong gericht op het gemengde bedrijf met akkerbouw, vee- en fruitteelt. In de plattegronden en de gevels van de boerderijen is dit duidelijk terug te vinden: grote woonstalhuizen met baanderdeuren aan de achterzijde. De boerderijen in het lage land van De Meern zijn meer gericht op de veeteelt alleen: kleinere woonstalhuizen met hooudeuren aan de achterzijde. In feite worden de boerderijen qua typologie dus "geregisseerd" door het patroon van de bodemgesteldheid, de bodemopbouw, de hoogteligging en het gebruik ervan. Langs de Leidsche Rijn (deels natuurlijk, deels gegraven) ontstaan op de stroomrug dan ook boerderijen met een gemengdbedrijf-typologie, zoals de boerderij van de Duitse Orde Balije van Utrecht, Rijksstraatweg 127 en de boerderij van Van Eck aan de Zandweg 225, de Goedenburcht.

Langs de Reyerscop ontstond echter de typologisch op de veeteelt gerichte bedrijfsbebouwing met haar bindingen in het veen-weidegebied (afb 1).

afb. 1. Langhuisboerderij, Reyerscop 21, De Meern.

Globaal is er dus een onderscheid te maken tussen de stroomruggronden en de overgang stroomrug/komgronden en de komgronden.

Op de stroomrug- en overgangsggronden (1) treft men de akkerbouwtypologie aan; op de komgronden (2) de veeteelttypologie.

In groep 1 kan nog onderscheid in occupatie worden gemaakt in de kasteelboerderijen, zoals bij Den Engh in Vleuten en Nyvelt in De Meern en de lint-

afb. 2. Boerderij 't Klaverblad,
krukhuisboerderij, Ockhuizerweg 20 Haarzuilens.

bouwbedrijven, 50 landhuizen, 9 villa's, 2 kastelen, 2 gemalen, 1 duivetoren, 1 hekwerk en 9 kerken.

De meeste boerderijen in het gebied zijn geconcentreerd in enkele grotere en kleinere 17^e en 18^e eeuwse boerderijstroken. De Rijksstraatweg /Utrechtsestraatweg respectievelijk in De Meern en in Harmeler was een van oorsprong 17^e eeuwse boerderijstrook met nu nog achtendertig historisch waardevolle boerderijen (afb. 4). Van de oorspronkelijk 17^e eeuwse boerderijen, die aan de kop van de kavels stonden, zijn jammergenoeg geen exemplaren meer overgebleven. De oudste en belangrijkste boerderijen van historisch belang dateren uit de 18^e eeuw. Naast fraaie boerderijen in Haanwijk (vijf waardevolle boerderijen) en in de Harmelerwaard (nog acht) zijn de

afb. 3. Brouwerij, Odenveltlaan, Vleuten.

boerderijen, zoals 't Klaverblad (afb.2) of de boerderij Molensteijn aan de Rijksstraatweg 41 in De Meern. Daarnaast is er ook sprake van solitaire, zoals de genoemde Balije en anderen. Voorts kwamen er ook kern-boerderijen voor, zoals oorspronkelijk in de kern van het (es)dorp Vleuten. In dit verband kan ook de Brouwerij in Vleuten (herberg/boerderij/brouwerij) genoemd worden (afb. 3).

In totaal vinden we in het westelijk (veen-)weidegebied 265 cultuur-historisch waardevolle panden, waarvan 101 langhuisboerderijen, 28 dwarshuisboerderijen, 3 krukhuisboerderijen, 21 arbeiderswoningen, diverse schoorstenen van (voormalige) tuin-

afb. 4. Langhuisboerderij, Utrechtseweg 17,
Harmelen.

afb. 5. Langhuisboerderij, Haanwijk 1, Harmelen.

afb. 7. Dwarshuisboerderij, Breudijk 51,, Harmelen.

afb. 6. Langhuisboerderij, Ryerscop 28, Harmelen.

afb. 8. Dwarshuis, Zandweg 82, De Meern.

meeste waardevolle boerderijen gebouwd in genoemde boerderijstroken (afb. 5). De Reijerscop is een boerderijstrook met aan de zuidzijde achttien zeer fraaie boerderijen uit de 18^e en 19^e eeuw. De boerderijen liggen op onregelmatige afstand van elkaar (afb. 6).

Aan de noordzijde van de Gerverscop staan negen boerderijen van landschappelijke waarde, die voornamelijk in de 19^e eeuw zijn gebouwd. Aan de zuidkant van de weg staan enkele boerderijen van meer recente datum.

De Breudijk die met een flauwe bocht in de richting van Kasteel De Haar loopt is een beduidend oudere boerderijstrook. Ook hier bevinden de zestien boerderijen zich aan de noordzijde van de weg. De oudste boerderij stamt uit de 17^e eeuw, terwijl de jongste in het eerste kwart van deze eeuw is gebouwd (afb. 7). De kavels staan met een hoek van ongeveer 45 graden op de weg.

Tussen de boerderijen langs de Leidse en Oude Rijn - Rijksstraatweg (27), Utrechtsestraatweg (11), Zandweg (9), Harmelerwaard (8) en Haanwijk (5) - zijn in de 19^e eeuw ook (land)arbeiderswoningen (21) en grotere woningen (28) gebouwd (afb. 8).

Uit het onderzoek anno 1801 blijkt, dat in het besproken gebied "de meeste hooglandse boeren zijn, die bouw- en weiland samen hebben met gemiddeld 50 morgen (42 ha) land en vier knechten en meiden (behalve hetgene dat door de boerenvrouw wordt verricht). Hij had daarbij 6 paarden bekwaam om te werken, bij welke hij ook alle jaren 2 'a 3 veulens laat telen en 16 tot 20 melkkoeien.

Op de vraag hoe de woningen der verschillende boerderijen zijn samengesteld wordt geantwoord, dat dezelve zijn over het algemeen niet hoog maar laag van dak, met riet gedekt; van binnen voorzien van een ruim voorhuis, waarin zij bij winterdag ook vuren. Dan heeft men ook nog bij sommigen tussen het voor- en achterhuis een middenvertrek, op zijde van het voorhuis een kamer, waarin de kaas bij de zomertijd wordt geborgen, en die zo koel gehouden wordt als mogelijk is. Ook zij dezelve voorzien van een kelder om de melk en boter zomers koel te houden en 's-winters tegen de vorst met andere mondbehoefte te bewaren. De achterhuizen, waar de dorsvloer is, zijn (onleesbaar), aan wederzijde met een stal, waarvan de ene voor paarden en de andere

voor het hoornvee geschikt is, voorzien en waarin ook gemeenlijk een pomp wordt gevonden om het vee te drenken. Ook heeft men gewoonlijk nog een apart bakhuis, waarin een bakoven en achterin hetzelfde hokken voor het jongvee en varkens. In dit zogenaamde bakhuis houdt het gezin bij zomertijd des daags hun verblijf. Alles wordt zindelijk onderhouden."

Tot zover de enquete.

Om een en ander nader te illustreren volgt hieronder een kleine greep uit enige belangrijke cultuurhistorische panden, waarvan de architectuur nog eens wordt benadrukt.

Utrechtsestraatweg 5 te Harmelen.

Deze oorspronkelijke dwarshuisboerderij is uitgegroeid tot een statig gebouw, dat de trots van de eigenaar manifesteert. Zowel in hoofdvorm als qua detaillering is er sprake van een gaaf gebouw, dat deugdelijkheid en rust uitstraalt.

Rijksstraatweg 127 te De Meern.

Niet alleen de ligging, maar ook de architectuur van het gebouw straalt een bijzondere kracht uit. De verdeling van de vensterramen in de gevel geven de boerderij een grote charme.

Zandweg 225 te De Meern.

Deze boerderij, genaamd Goedenburcht, vertoont een zeer monumentaal karakter. Vooral het voorste gedeelte, geeft de oorspronkelijke structuur en functies duidelijk weer en kan zeker als groots worden betiteld. Hoewel er niet zoveel boerderijen in dit gebied zijn, die wit gepleisterd zijn, kan men hierspreken van een zeer goed uitgebalanceerd "kleur"-schema.

Reijerscop 21 te De Meern.

Deze langhuisboerderij valt vooral op door de plaatsing van de vensters in de voorgevel. Zonder verdoezeling zijn de functies van de verschillende ruimten achter de gevel door middel van de vensters aangegeven en tot een fraai esthetisch geheel samengebracht. Hoewel de omgeving niet zo heel gaaf meer is, kan men toch waardering hebben voor zo'n karakteristieke gevel.

Den Engh, Enghlaan te Vleuten.

Het is ook wel eens goed stil te staan bij een bijzonder bijgebouw als het koetshuis bij het voormalige kasteel Den Engh. Dit fraaie gebouw, hoewel nu tamelijk vervallen en nodig aan restauratie toe, valt vooral op door zijn uitgebalanceerde verhoudingen. Opmerkelijk zijn de deuren met daarin zeer elegant aangebrachte "oog"-ramen. Een juweeltje.

Zandweg 82 te De Meern.

Dit oorspronkelijk in de 18e eeuw gebouwde huis (later verbouwd) straalt een trots uit, die menig op drachtgever als voorbeeld kan dienen. Hoewel niet oorspronkelijk, geeft de aangebouwde veranda aan de rechter zijgevel het huis een extra dimensie die bij zonder aangenaam aandoet.

Thematerweg 18 te Vleuten.

Een van de oudste boerderijen, redelijk gaaf van detaillering. Rechts van de boerderij staat een heel mooi zomerhuis, waarvan helaas de loggia aan de rechterzijgevel enige tijd geleden is dichtgetimmerd. Dat verdient een beter lot; er moeten pogingen worden gedaan om die weer open te krijgen.

Rijksstraatweg 64 te De Meern.

Deze langhuisboerderij valt op door zijn zorgvuldige detaillering. In de later gebouwde (verbouwde) voorgevel valt het raam van de verdieping op. Dit soort ramen, een boogvenster met aansluitend twee rechthoekige ramen komt veelvuldig in deze streek voor. Het is een zogenaamd Palladiaans motief (palladianwindow), oorspronkelijk van de Italiaanse architect Palladio (1508-1580).

Na kennis genomen te hebben van het bovenstaande behoeft het geen verder betoog om ervan overtuigd te zijn, dat we met het westelijk (veen-) weidegebied te maken hebben met een cultuurhistorisch gebied van grote waarde, dat zoveel als mogelijk is in zijn huidige staat bewaard dient te blijven.

J.F.K. Kits Nieuwenkamp en W. van Campen.

Literatuur

Bij de samenstelling van dit artikel is uitvoerig gebruik gemaakt van teksten

uit:

M. Laman, *Monumenten Inventarisatie Project Vleuten-De Meern en Harmelen* (Prov. Utrecht 1992);

S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en R.C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland* (1957);

G.J.M. van Rooy en J. Bieleman, *De Utrechtse landbouwenquette van 1801* (werktitel), te verschijnen in: *Historia Agriculturae*, geaccepteerd feb. 1993;

O.J. Wttewaall, *Geschiedenis van Vleuten-De Meern* (werktitel) te verschijnen in MIP-reeks van de SPOU.

Foto's: M.I.P. provincie Utrecht